रोजगाराभिमुख पर्यटन : एक ऐतिहासिक अभ्यास

(Employment-Oriented Tourism: A Historical Study)

प्रा. डॉ. संतोष अभिमन्यू जेठीथोर प्राध्यपक व प्रमुख इतिहास विभाग डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल

मो. ९४२१६११५७६ sjethithor@gmail.com

---

1. प्रस्तावना

मानवाच्या इतिहासात प्रवासाला विशेष महत्त्व आहे. प्राचीन काळात धार्मिक, शैक्षणिक, व्यापारी आणि राजकीय कारणांसाठी प्रवास केला जात असे. कालांतराने प्रवासाचे स्वरूप बदलत गेले आणि पर्यटन हा स्वतंत्र आर्थिक उद्योग म्हणून विकसित झाला.

आज पर्यटन उद्योग हा जागतिक स्तरावर रोजगारनिर्मिती करणाऱ्या प्रमुख क्षेत्रांपैकी एक आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या जागतिक पर्यटन संघटनेच्या (UNWTO) अहवालानुसार पर्यटन क्षेत्र जागतिक GDP मध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते आणि लाखो लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देते.

भारतामध्ये पर्यटन उद्योगाला नैसर्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक वारशामुळे विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने पर्यटनाचे महत्त्व वाढत असून रोजगाराभिमुख पर्यटनाचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

2. संशोधनाची गरज व महत्त्व

पर्यटन उद्योग हा रोजगारनिर्मितीचा महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे.ग्रामीण आणि मागास भागांच्या विकासासाठी पर्यटन प्रभावी साधन ठरते.पर्यटन क्षेत्रातील रोजगार संधींचा ऐतिहासिक अभ्यास आवश्यक आहे.युवक आणि महिलांसाठी पर्यटन क्षेत्र नवीन संधी उपलब्ध करून देते. शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी पर्यटन उपयुक्त ठरते.

3. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. पर्यटनाचा ऐतिहासिक विकास अभ्यासणे.
२. रोजगाराभिमुख पर्यटनाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
३. पर्यटन क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीचे स्वरूप अभ्यासणे.
४. भारतातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाचे विश्लेषण करणे.
५. महाराष्ट्रातील पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगाराचा अभ्यास करणे.
६. पर्यटन क्षेत्रातील आव्हाने व संधींचे विश्लेषण करणे.

4. संशोधन प्रश्न

१. पर्यटन उद्योगाचा ऐतिहासिक विकास कसा झाला?
२. रोजगाराभिमुख पर्यटनाची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
३. पर्यटन क्षेत्रात कोणत्या प्रकारचे रोजगार निर्माण होतात?
४. भारतातील पर्यटन उद्योग रोजगारनिर्मितीत कितपत योगदान देतो?
५. महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासामुळे रोजगारावर काय परिणाम झाला आहे?

5. गृहितके (Hypotheses)

१. पर्यटन उद्योग रोजगारनिर्मितीस चालना देतो.
२. पर्यटनाचा विकास स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम करतो.
३. ग्रामीण पर्यटनामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी वाढतात.
४. पर्यटन क्षेत्रातील कौशल्यविकासामुळे बेरोजगारी कमी होऊ शकते.

6. संशोधन पद्धती (Research Methodlogy)

हा संशोधन शोधनिबंध हा वर्णनात्मक (Descriptive) आणि ऐतिहासिक (Historical) स्वरूपाचे आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच पर्यटन मंत्रालयाचे अहवाल, UNWTO अहवाल, सरकारी संकेतस्थळे, व नियतकालिके याचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनाचे गुणात्मक विश्लेषण, तुलनात्मक विश्लेषण, ऐतिहासिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

7. पर्यटनाचा ऐतिहासिक विकास

7.1 प्राचीन काळ

प्राचीन भारतात तीर्थयात्रा हे पर्यटनाचे प्रमुख स्वरूप होते. काशी, प्रयाग, गया, द्वारका, रामेश्वरम यांसारख्या स्थळांना लाखो भाविक भेट देत असत. तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांमध्ये शिक्षणासाठी परदेशी विद्यार्थी येत असत. याचे अनेक उल्लेख मिळतात. त्यामुळे शैक्षणिक पर्यटनाची सुरुवात प्राचीन काळात झाल्याचे दिसते.

7.2 मध्ययुगीन काळ

मध्ययुगीन काळात भारतात व्यापारी आणि धार्मिक प्रवासात वाढ झाली. याकाळात मार्को पोलो, फाहियान, ह्युएनत्सांग यांसारख्या प्रवाशांनी भारताला भेट दिल्याचे उल्लेख मिळतात. या परकीय प्रवाशांनी आपल्या प्रवासवृतांतात भारताविषयीची वर्णन केली आहेत.

7.3 आधुनिक काळ

औद्योगिक क्रांतीनंतर रेल्वे, जहाज आणि विमान वाहतुकीचा विकास झाला. त्यामुळे पर्यटन उद्योगाला चालना मिळाली. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने पर्यटन विकासासाठी विविध योजना राबवल्या.

8. रोजगाराभिमुख पर्यटन : संकल्पना व स्वरूप

रोजगाराभिमुख पर्यटन म्हणजे पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक लोकांसाठी रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करणारी प्रक्रिया होय. या पर्यटनाची काही वैशिष्ट्ये होती. ती पुढीलप्रमाणे -

१.स्थानिक रोजगारनिर्मिती
२.कौशल्य विकास
३.महिला सक्षमीकरण
४.ग्रामीण विकास
५.सांस्कृतिक संवर्धन

9. पर्यटन आणि रोजगारनिर्मिती: पर्यटनाच्या माध्यमातून रोजगार निर्मितीला चालना मिळते. ही रोजगार निर्मिती दोन प्रकारची असते. ती पुढीलप्रमाणे

प्रत्यक्ष रोजगार : यामध्ये क्षेत्र, रोजगार, हॉटेल उद्योग, व्यवस्थापक, कर्मचारी, ट्रॅव्हल एजन्सी, एजंट, वाहतूक, चालक, मार्गदर्शन, टूर गाईड, विमान सेवा, कर्मचारी इ. माध्यमातून प्रत्यक्ष रोजगार निर्मिती होते. त्यामुळे देशांच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

अप्रत्यक्ष रोजगार: यामध्ये क्षेत्र, रोजगार, हस्तकला, कारागीर, शेती, पुरवठादार, खाद्यव्यवसाय, विक्रेते, मनोरंजन, कलाकार इ.

10. भारतातील पर्यटन उद्योगाचा विकास : भारत सरकारने पर्यटन विकासासाठी खालील उपक्रम राबविले:

१.अतुल्य भारत (Incredible India)
२.स्वदेश दर्शन योजना
३.प्रसाद योजना
४.देखो अपना देश अभियान

याबरोबरच भारतामध्ये धार्मिक, वारसा, वैद्यकीय, पर्यावरणीय आणि साहसी पर्यटनाचा विकास होत आहे.

11. महाराष्ट्रातील पर्यटन आणि रोजगार : महाराष्ट्रात पर्यटनाचा विकास करणारे व त्यातून रोजगार निर्माण करणारी ठिकाणे मोठ्याप्रमाणात आहेत. त्याचा विकास करणे व त्याला चालना देणे अत्यंत गरजेचे आहे. अशी प्रमुख पर्यटन स्थळे पुढीलप्रमाणे -

अजिंठा लेणी
वेरूळ लेणी
शिर्डी
महाबळेश्वर
माथेरान
रायगड किल्ला
कोकण किनारपट्टी

या पर्यटनाच्या ठिकाणी हॉटेल, वाहतूक, पर्यटन मार्गदर्शन, खाद्यपदार्थ विक्री आणि हस्तकला व्यवसायांमधून मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे स्थानिक लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत होते.

12. ग्रामीण पर्यटन आणि रोजगार ग्रामीण पर्यटनामुळे लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. त्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाचा विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. या पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक उत्पादने विक्री वाढते.महिला बचत गटांना रोजगार मिळतो.लोककला आणि हस्तकला जतन होतात.स्थलांतर कमी होते.

13. महिला व युवकांसाठी पर्यटनातील संधी : पर्यटनातून अनेक महिलांसाठी व युवकांना रोजगाराची संधी प्राप्त होते. महिलांसाठी होम-स्टे व्यवसाय, खाद्यपदार्थ उत्पादन, हस्तकला विक्री, पर्यटन मार्गदर्शक, युवकांसाठी, टूर ऑपरेटर, ट्रॅव्हल ब्लॉगर, डिजिटल मार्केटिंग, साहसी पर्यटन प्रशिक्षक इ.

14. पर्यटन क्षेत्रातील आव्हाने: आपल्याकडे मोठ्याप्रमाणात पर्यटन होत असले तरी या पर्यटनाचा विकास व वाढ होण्यासाठी काही आव्हाने आपल्या समोर आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

१.अपुरी पायाभूत सुविधा

२.प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव

३.पर्यावरणीय प्रदूषण

४.हंगामी रोजगार

५.महामारीचा परिणाम

६.पर्यटन स्थळांचे अव्यवस्थित व्यवस्थापन

15. पर्यटन क्षेत्रातील संधी : या क्षेत्रामध्ये काही आव्हाने असली तरी काही संधीही दिसून येतात. पुढीलप्रमाणे -

१.डिजिटल पर्यटन

२.ग्रामीण पर्यटन

३.पर्यावरणपूरक पर्यटन

४.वैद्यकीय पर्यटन

५.सांस्कृतिक पर्यटन

६.साहसी पर्यटन

16. निष्कर्ष

पर्यटन उद्योग हा रोजगारनिर्मितीचा प्रभावी आणि बहुआयामी स्रोत आहे. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहता पर्यटनाने आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला चालना दिली आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात रोजगाराभिमुख पर्यटनामुळे युवक, महिला आणि ग्रामीण समाजासाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे पर्यटन धोरणांमध्ये कौशल्य विकास, पायाभूत सुविधा आणि शाश्वत पर्यटनाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

पर्यटन उद्योग हा जागतिक अर्थव्यवस्थेतील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी एक आहे. पर्यटनामुळे आर्थिक विकास, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, परकीय चलन प्राप्ती आणि रोजगारनिर्मिती यांना चालना मिळते. रोजगाराभिमुख पर्यटन ही संकल्पना पर्यटन क्षेत्राचा विकास करून स्थानिक समुदायासाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याशी संबंधित आहे. प्रस्तुत संशोधनात पर्यटनाचा ऐतिहासिक विकास, रोजगारनिर्मितीतील योगदान, भारतातील पर्यटन उद्योगाची प्रगती, महाराष्ट्रातील पर्यटनाची स्थिती आणि पर्यटन क्षेत्रातील आव्हाने व संधी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की पर्यटन क्षेत्र हे ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांमध्ये रोजगारनिर्मितीचे प्रभावी माध्यम ठरू शकते.

शिफारसी

१.पर्यटन क्षेत्रासाठी कौशल्य प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करावीत.

२.ग्रामीण पर्यटनाला प्रोत्साहन द्यावे.

३.स्थानिक हस्तकला उद्योगांना पर्यटनाशी जोडावे.

४.डिजिटल पर्यटन सुविधांचा विस्तार करावा.

५.पर्यावरणपूरक पर्यटन धोरणे राबवावीत.

संदर्भसूची

१.Bhatia, A. K. (2011). Tourism Development: Principles and Practices. New Delhi: Sterling Publishers.

२.Negi, J. M. S. (2013). Tourism and Travel Concepts and Principles. New Delhi: Kanishka Publishers.

३.Sharma, K. K. (2010). Tourism and Economic Development. New Delhi: Sarup & Sons.

४.Singh, L. K. (2015). Fundamentals of Tourism and Travel. New Delhi: Isha Books.

५.Ministry of Tourism, Government of India. (2023). India Tourism Statistics 2023. New Delhi.

६.World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Tourism Highlights. Madrid: UNWTO.

७.Maharashtra Tourism Development Corporation (MTDC). (2023). Tourism Development Report. Mumbai.

८.जाधव, आर. (2020). "पर्यटन आणि रोजगारनिर्मिती", संशोधन पत्रिका, 12(3), 45–58.

९.भोसले, एस. (2018). भारतातील पर्यटन उद्योग. पुणे: विद्या प्रकाशन.

१०.भारत सरकार. (2022). राष्ट्रीय पर्यटन धोरण. नवी दिल्ली.